

*Дарія Тарасівна ГОШОВСЬКА,
кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри
психології Дрогобицького державного
педагогічного університету ім. Івана Франка*

СТАТЕВО-РОЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ САМОПРИЙНЯТТЯ ДІВЧАТОК ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Дослідження психології підлітків стверджують, що різниця у формуванні самоприйняття часто спричиняється статевою диференціацією [1;2;3;4;5;6]. Зокрема, дівчаткам-підліткам властива ціла низка особливостей, що ускладнено позначається на самоакцептації та самосвідомості в цілому.

Якщо дівчатка демонструють високий рівень соціальної поведінки, то хлопчики менш адекватно оцінюють свою реальну поведінку. До того ж, дівчатка-підлітки, маючи більше самолюбства, вже вміють свідомо приховувати це, демонструючи загалу соціально сприятливі й нормативно поціновувані форми поведінки. Вони володіють вищим рівнем рефлексії та соціальної відповідальності, спроможні на більшу гнучкість і лабільність в оцінках і самооцінках, можуть краще оформити це вербально. Якщо для хлопчиків референтною групою є однолітки своєї статі, то для дівчаток це вже старші дівчата або дорослі жінки і чоловіки. Оцінки своєї поведінки й зовнішності дівчатка-підлітки роблять не спонтанно, випадково, а обдумано і з певним наміром.

Деякі вчені відзначають пізніше виникнення в дівчаток еталону "справжньої жінки", ніж у хлопчиків "справжнього чоловіка", що пояснюється сильнішим тиском соціуму на останніх.

За семантичним диференціалом ролі дівчаток і жінок оцінюються підлітками як значно ближчі та спорідненіші між собою, ніж ролі хлопчиків і чоловіків. Це пов'язано як з особливостями існування традиційних стереотипів, так із специфікою та відмінностями соціалізації.

Жіноча самоакцептація має насамперед емоційно-експресивне обрамлення, де, на відміну від чоловічого (предметно-інструментальне), найбільшу вагу мають синтез та інтуїтивність, а вже потім – аналіз

і розсудливість. Вона чутливіша до життєвих перемін, більшою мірою підпадає під вплив середовища, його установок і оцінок, а отже гостріше й болісніше переживає розлад або розрив з нормативним укладом певної ціннісно-оцінної системи. Занепокоєння, розгубленість іноді й розпач можуть супроводжувати самоприйняття дівчаток-підлітків внаслідок негативних оцінок з боку найближчого мікросоціуму та довколишніх людей.

Найбільш сильнодіючими психотравмуючими факторами дитячого самоусвідомлення можуть бути: негідна поведінка батьків, конфліктні взаємини між ними, наявність у них принизливих, на думку підлітка, недоліків, образливе ставлення до підлітка, прояви недовіри й неповаги до нього.

Загальновідомими є твердження фамілістики як комплексної науки про сім'ю, суть яких полягає в тому, що тактика сімейного виховання активно позначається на розвитку самосвідомості підлітка, зокрема його егоцентризму. Найсприятливішою вважається тактика співробітництва, а невтручання, диктат, надмірна опіка, непослідовне співробітництво, поєднане з диктатом, призводять до неадекватностей і аномалій у розвитку особистості. Надмірний егоцентризм, як і розмитість, дифузність психоструктури не узгоджуються з повномірною самоакцептацією.

У ставевому вихованні дівчаток-підлітків слід уміло поєднувати переваги всіх трьох загальновідомих моделей: рестриктивної (репресивної), пермісивної (ліберальної) та "золотої середини" (демократичної), акцентуючи увагу на останній.

На самоакцептацію дівчаток-підлітків значний вплив мають мікроклімат і взаємини в сім'ї. Оскільки на рівні сімейної пари трапляється повне чи часткове прийняття або, навпаки, неприйняття (знехтування), що охоплює всі сфери сімейного життя – від високої й духовної до повсякденно побутової та сексуальної, то можлива пряма екстраполяція подібного на самоприйняття дітей. На нашу думку, діючи за аналогією, діти, зокрема підлітки, можуть винести із сім'ї акцентовані стереотипи прийняття-неприйняття, що матимуть вирішальне значення у формуванні власної самоакцептивної атрибуції за принципом позитивності або негативності.

Спілкування батьків з дочкою потребує особливого такту, розуміння й бережливого ставлення. Через підвищену й загострену емоційність дівчатка-підлітки дуже образливі, ранимі й чутливі. Вони довго не можуть пробачити вульгарності або несправедливості, особливо ж стосовно своєї зовнішності, “жіночої” поведінки, самоствердження тощо.

В.Ю.Каган стверджує, що “навіть невинне зауваження дорослого, а тим більше кепкування чи осуд можуть бути сприйняті як образа” [4,145].

У таких випадках самоакцептація дівчаток-підлітків може розвиватись у режимі емоційного дискомфорту, характерними рисами якого є відчуття занедбаності, самотності, смутку й образи через принизливі дії з боку дорослих.

Неврівноваженість і дихотомійність процесу самоприйняття підлітка пояснюються втратою рівноваги, що викликана перебудовою гормональної системи в організмі, різницею в темпах фізичного й інтелектуально-духовного розвитку та мірою його самостійності й соціальної зрілості.

У дівчаток-підлітків даний процес ускладнюється ще й тим, що вони починають усвідомлювати себе жінкою значно швидше, ніж хлопчики чоловіком (приблизно на 2-3 роки).

Дівчатка, в яких почались менструації, вважають себе жіночнішими, серйознішими стосовно свого майбутнього материнства і заміжжя, тобто їхні статеві й соціальні ролі усвідомлюються ясніше й повніше.

Інтенсивний пубертат позначається на всіх параметрах особистісного розвитку дівчаток-підлітків: від морфологічного й соматичного до глибинних рівнів самоусвідомлення. Негативний і гальмівний вплив на самоакцептацію дівчаток-підлітків можуть справляти такі об'єктивні фактори, як порушення ендокринної та центральної нервової системи, перенесені в дитинстві вірусні захворювання, хронічні інфекції, погане харчування, високий рівень емоційних, фізичних і психічних перевантажень тощо.

Позначаючись на зовнішності, такі фактори можуть впливати і на соціальну поведінку, і на ставлення до виконання справ, і на формування рис характеру.

Підкреслюється, що суттєве значення мають стать, будова тіла, расова чи етнічна приналежність, зовнішність, вік, фізичні недоліки. Вони активно детермінують розвиток самосвідомості та спілкування особистості.

Зауважується, що суто зовнішня, естетична атрибутика поглиблює духовне обличчя молодої особи. До атрибутивних ознак зовнішності зараховуються такі: стрункість фігури, підтягнутість, акуратність, колір обличчя, блиск очей, зачарування посмішки, красива осанка, легкість рухів, витонченість манер, елегантність, стриманість, жіночність та ін. У роботі зазначається, що зовнішність загострено сприймається лише на початку спілкування, а потім очі адаптуються і до краси, і до її відсутності. Головною залишається сутність дівчини, її ставлення до інших і до самої себе.

На наш погляд, повноцінне самоприйняття дозволяє уникнути комплексу неповноцінності навіть за умов "позбавлення природної краси", тобто естетичні стимули, маючи в собі багато стереотипності, узагальненості й відносності, можуть бути позитивно "самозадані" активною суб'єктністю особистості.

Часто узгоджують зовнішність і жіночність, зараховуючи до останньої такі найважливіші якості: ніжність, чутливість, доброту, привітність, увічливість, коректність, делікатність, тактовність, стриманість, інтелігентність, вихованість, природність, щирість, відвертість, чесність, жіночу гордість, скромність, акуратність, альтруїзм, материнську любов та ін.

Загалом, лише синтез внутрішньої (зовнішньої) жіночності і власне зовнішності насамперед дозволяє дівчинці сприймати себе як жінку.

Одним з головних факторів самоусвідомлення, що зумовлює високий рівень самоприйняття, є здатність особистості адекватно відображати свої індивідуальні особливості, спроможність, абстрагувавшись від надмірної суб'єктивності та стереотипності, віднайти своє Я. Однак у процесі самопізнання дівчатка-підлітки часто користуються стереотипами, послуговуючись запозиченими оцінками інших людей. Такі уявлення дуже часто виявляються неадекватними, що пояснюється властивістю стереотипів містити неповну представленість суттєвих ознак. Будучи відносно стійкими,

стереотипи самоприйняття можуть бути детерміновані статевими, віковими, статусними, етнічними та іншими особливостями. Звідси й перепади самооцентації, яка потребує насамперед об'єктивного, семантично достовірного підґрунтя.

Шкалу підліткової самооцентації як подолання стереотипів (само) сприймання можна подати таким чином: 1) збільшення кількості фіксованих якостей (у себе, в однолітків); 2) зменшення кількості фіксованих особливостей поведінки і зовнішності через заперечення (у себе, в однолітків) негативних вчинків і якостей; 3) загальне зменшення кількості фіксування негативних рис і якостей; 4) збільшення кількості спроб позитивної (само) характеристики особистості (своєї, однолітків) загалом.

Підтвердження знаходимо в дослідженнях (М.І.Алексеевої, І.С.Кона, Т.І.Юферевої та ін.). Дівчатка частіше, ніж хлопчики дають негативні характеристики іншим людям, частіше характеризують однолітків з позицій своїх "романтичних" ідеалів. Вони стараються давати ширші, загальніші характеристики, прогностичні оцінки (самооцінки) майбутнього розвитку особистості. Вищі, порівняно з хлопчиками-підлітками, показники розуміння особистості однолітків забезпечують активніший розвиток саморозуміння і самоприйняття.

На жаль, загальноприйнятої теорії, яка б дозволила "виміряти" ступінь і міру впливу зовнішніх оцінок на самосвідомість, зокрема самооцентацію, особистості дівчинки-підлітка, поки що немає.

Загальновідомими хоча й альтернативними вважаються теорія "Я-цінності" (Дж.Дітса) і теорія "консистентності" (Л.Фестінгера, Ф.Хайдера). Вони вирізняються з-поміж інших цікавими гіпотезами та досить влучним і "прозорим" висвітленням механізмів самоставлення особистості в залежності від оцінок довколишнього соціуму.

Згідно з теорією "Я-цінності", кожна людина має потреби в позитивному ставленні до себе, а зі збільшенням перепон і труднощів її намагання задовільнити цю потребу зростає та міцнішає. Це можна уявити як таке, що в людей з низькою самооцінкою потреба в позитивному самооцінюванні задоволена менше, і тому вони

повинні позитивніше реагувати й відповідати на високі зовнішні оцінки, ніж люди з високою самооцінкою.

Головна теза концепції “консистентності” полягає в тому, що особистість буде позитивніше відповідати на ті оцінки, які відповідають її думкам і уявленням про себе. Немовби на заперечення головної гіпотези теорії “Я-цінності” робиться висновок про те, що за низької самооцінки людина більшою мірою віддаватиме перевагу тим, які оцінюють її негативно, ніж тим, хто оцінює позитивно.

Проте в дослідженнях багатьох учених робляться й інші висновки. Відомим є факт, що люди з високими й низькими самооцінками однаково сприйнятливі до позитивного зворотного зв'язку. Однак люди з високою самооцінкою значно активніше захищають себе від негативного зворотного зв'язку.

Це нагтовхує на висновок про те, що, вивчаючи самоставлення і самоприйняття дівчаток-підлітків у залежності від зовнішніх оцінок, потрібно враховувати афективні, когнітивні, мотиваційні та інші детермінанти й особливості цього процесу. Не слід випускати з поля зору ще один з найважливіших факторів – фактор загального й актуального (теперішнього, ситуативного) психофізичного розвитку дівчинки-підлітка.

Перепорою до становлення повноцінної самоакцептації особистості найчастіше можуть бути причини спадкової патології, розумової (інтелектуальної) відсталості, аномалії розвитку характерологічних особливостей, психопатії, акцентуації, наслідки сімейної та педагогічної занедбаності тощо. В підлітковому віці, що найбільш сензитивний для формування самосвідомості, зокрема самоакцептації, здебільшого можуть виникати транзисторні неспсихотичні девіації поведінки – делінквентність, алкоголізація, токсикоманія, суїцидальність та ін.. Вони мають низку соціально-психологічних і особистісних детермінант, і варто зауважити, що насамперед зміна, поліпшення соціальної ситуації розвитку полегшують або усувають ці відхилення й порушення.

Однак треба пам'ятати, що самоакцептацію дівчаток-підлітків можуть супроводжувати як власне вікові поведінкові реакції (емансипація, автономізація, групування з однолітками, наслідки пубертатних криз і сексуальних захоплень), так і загальні позавікові

реакції (імітація, опозиція, компенсація, гіперкомпенсація, стереотипізація та ін.). Усе це може не лише гальмувати або спонукати активність самоакцептації, але й бути однією з безпосередніх причин.

Як уже зазначалось вище, будь-який необережний і несприятливий вплив на психологію дівчинки-підлітка потрапляє в ендогенно підготовлений ґрунт, що може викликати невротичну реакцію-спалах, загострений вербальний самозахист і негативно вплинути на становлення самоакцептивної атрибуції дитини. Якщо ж до цього долучені неправильні батьківські (сімейні, родинні) установки, то розвиткові самоакцептації дівчинки-підлітка заважатиме багато видів так званого неконвенційного виховання. Це може бути гіперопіка (гіперпротекція), гіпоопіка (гіпопротекція), емоційне знехтування, виховання в умовах надмірної моральної відповідальності, підвищене меркантильне стимулювання (“розвивайся і добре вчись за гроші, подарунки”) та ін. Звідси й з'являються різноманітні комплекси “Попелюшки”, “опальної принцеси”, “кумира сім'ї”, “Дюймовочки”, “гідкого каченяти” та ін.

Такий стан справ призводить до того, що вражаються навіть глибинні рівні психоструктури дівчинки підліткового віку. Насамперед це проявляється в емоційно-оцінному й емоційно-ціннісному дисбалансі дитини. В її самосвідомості домінує механізм сенсорного відмежування, що лежить в першооснові утворення емоційних бар'єрів, які разом з регулятивними і смисловими, створюють значні труднощі для самоприйняття. Тому слід обережати самосвідомість дівчинки-підлітка від емоційно-аксіологічних зрушень, посягань і зміщень. Адже, не набувши ще статусу стійких нормоутворень, емоційне відмежування дівчинки від ситуаційності не переросте в загальне самонеприйняття і самозаперечення. Нам видається, що лише неперервна актуалізація та підсилення емоцій позитивного суб'єктивного змісту призведе до латентного чи явного поліпшення самоакцептації.

Модальність особистісного самоставлення в дівчаток-підлітків може бути як полярною (красива – некрасива; гарна – погана; приємна-відразлива), так і невизначено-інтерферентною (трохи гарна, трохи погана), що супроводжується певним спектром емоцій.

Насамперед це проявляється в соціальній поведінці, хоча може зафіксуватись на рівні елементів зовнішності (похмуре обличчя, самовпевнена посмішка, сором'язливі очі, зачіска з викликом, яскравий одяг тощо). Зокрема, в дівчинки-підлітка несформованість самоакцептації часто призводить до афекту неадекватності, що проявляється як захисна реакція на невдачу, породжена зіткненням суперечливих внутрішніх тенденцій, одну з яких дитина не хоче визнати у себе. Найчастіше це проявляється за умови завищених самооцінки й рівня домагань і потреби будь-що зберегти їх. Оскільки трапляється, що потреба збереження настільки сильна, що змушує дівчинку-підлітка або ігнорувати свою невдачу, або, якщо вона очевидна й незаперечна, створює неправильне й неадекватне ставлення до причин власної невдачі. Невпевненість, що появляється внаслідок цього, активно не приймається і відкидається. На перший план висуваються підвищена образливість, негативізм, упертість, конфліктність, тобто порушуються нормальні взаємини з довколишніми людьми та із самою собою. З'являється відчуття знехтуваності, самотності, виникає велика ймовірність появи різних психогенних комплексів, що можуть призвести до значних особистісних деформацій.

У зв'язку з розбалансуванням параметрів самоакцептації в дівчаток-підлітків може проявитись згадуваний нами так званий "комплекс Попелюшки". Він межує з "комплексом неповноцінності", однак його симптоми точніше і влучніше розкривають суть проблеми. Річ у тім, що, наприклад, при оцінці своєї зовнішності дівчатка, навіть визнаючи відверто свою "неповноцінність", у глибині душі її не сприймають і не поділяють, потай надіючись на краще і відчуваючи себе красунями.

Символізація образу Попелюшки спонукає дівчинку-підлітка (особливо з негармонійної сім'ї, часто зі школи-інтернату) гравати своєрідку соціально-статеву роль. Це пов'язує діяльність її самосвідомості з функціонуванням і умовами певної соціальної системи, зокрема найближчого мікросередовища. Дівчинка не може визначити себе безвідносно до системи своїх соціальних і статевих ролей. Як стверджує І.С.Кон [4], особистість може зливатися, ідентифікуватися зі своїми ролями або відмежовуватись,

дистанціюватись від них, але в усіх випадках при визначенні свого "Я" вони нібито служать для особистості відправним пунктом. Тому в самоакцептації таких дівчаток важливе місце посідають особливості, зумовлені "комплексом Попелюшки". Закріпившись на рівні механізмів самоусвідомлення, дане складне утворення може проявлятися і на наступних щаблях онтогенезу.

Величезною перепоною на шляху становлення самоакцептації підлітків, зокрема дівчаток, є нав'язливий страх з приводу нібито існуючих тілесних потворностей, недоліків, невідповідностей і дефектів, що класифікується як пубертатна дисморфофобія. На думку багатьох учених, цей страх за своє тіло, сором за нього властивий чи не кожному підліткови "завдяки" гормональним і конституційним змінам, що відбуваються в організмі.

Виникнення синдрому дисморфофобії як тривоги за свій тілесний вигляд І.С.Кон пов'язує зі "статевими ознаками або невідповідністю свого тіла стереотипному й завищеному образу маскулінності (фемінінності)" [4,200].

Супроводжуючись невротичними і стресовими реакціями, боязнь і переживання підлітка за повноцінність свого фенотипу, перешкоджають позитивному самоприйняттю.

Не менш суттєвою гальмівною перепоною для розвитку самоакцептації дівчаток підліткового віку виступає нервово-психічна анорексія як психосоматична реакція на невдоволеність зі свого образу Я та самооцінки. Особлива небезпека виникнення цього стану полягає в серйозній загрозі не лише для зовнішності чи фізичних параметрів дитини (інколи втрачається до 15% ваги тіла), але й для її здоров'я в цілому. Порушується рівновага самосприймання, а складові самоакцептації моделюються з негативним забарвленням або як самозаперечення.

Гальмом розвитку самоакцептації дівчинки-підлітка може бути перфекціонізм, що пояснюється значною мірою проявами полярного мислення (все або нічого). Перфекціоністка ставить до себе надто високі вимоги і суворо критикує себе в тих випадках, коли не відповідає цим вимогам. Відбувається постійне картання і самокартання, що може призвести до заперечення себе та своїх реально існуючих позитивних якостей і вчинків. Часто трапляється,

що самі вимоги не є власними стандартами, а належать реальній або вигаданій іншій людині. Сприймання себе через створені перепони, "під диктування" іншої людини дуже сповільнює або й унеможливує процес самоприйняття дівчинки-підлітка. Поведінка стає конформною, з'являються ознаки пристосовництва, соціальної мімікрії та депресії.

Розлади самоакцептації в дівчаток підліткового віку можуть призвести до появи когнітивного депресивного синдрому, який часто супроводжує формування людського Я. Оскільки уявлення особистості про свою сутність, про своє Я базуються на ефективності самоуявлення і залежать від минулого досвіду, то будь-яка загроза існуванню та розвитку Я порушує суб'єкту цілісність людини. Втрачається віра в себе, проявляючись у знеціненні власного Я, зневірі в майбутнє, нерішучості, інфантилізмі, безперспективності, відмові в самопізнанні. З'являються численні самозвинувачення, що супроводжуються нищівною самокритикою, самодокорами і самокартанням. Девальвується самооцінка особистісно значущих якостей, фіксується у пригніченості, надломленості, самоприниженні та зневірі у власних силах і якостях.

Отже самоприйняття дівчаток-підлітків може розвиватись за принципом депресивності. Загальновідомим (за К.Ізардом) є тлумачення депресії як комплексу емоцій, що включає горе, гнів, відразу, зневагу, страх, провину і боязнь. Гнів, відраза і зневага можуть бути звернені на саму себе (внутрішньо спрямована ворожість) і на інших (зовнішньо спрямована ворожість). До того ж депресія супроводжується такими афективними факторами, як погане фізичне самопочуття, підвищена втомлюваність, сексуальні проблеми, які є часто не лише вихідними продуктами депресії, але й мотиваційними якостями для її розвитку. Вихід з депресії, викликані неспроможністю дівчинки-підлітка до повноцінного самоприйняття, можливий завдяки локалізуванню негативної інформації про себе.

Потрібно дбайливо опікуватися розвитком дівчаток-підлітків, спрямовуючи річище сімейної та педагогічної взаємодії в напрямку акцептації та міжособистісної перцепції.

2. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С.74-82.
3. Каган В.Е. Стереотипы мужественности-женственности и “образ Я” у подростков // Вопросы психологии. – 1989. – № 3. – С.53-62
4. Кон И.С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1988. – 320 с.
5. Насонова О.Б. Формування самосвідомості підлітків і дитячо-батьківські взаємини // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: Матер. міжнар. Костюк. читань. – Т.2. – К.: АПН, 1993. – С.242-249.
6. Юферева Т.И. Формирование психологического пола // Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту. – М.: Просвещение, 1987. – С.64-73.

Дарія Гошовська. Статеворольові особливості самоприйняття дівчаток підліткового віку. У статті йдеться про специфіку самоприйняття дівчаток-підлітків, що зумовлена особливостями їхнього статевого розвитку. Окреслено основні напрямки становлення самоакцептації. Встановлено, що самоприйняття дівчаток підліткового віку залежить від впливу соціально-психологічних детермінант, у першу чергу від акцептуючих установок референтного оточення.

Дария Гошовская. Поло-ролевые особенности самоприятия девочек подросткового возраста. В статье рассматривается специфика самоприятия девочек-подростков, обусловленная особенностями их полового развития. Очерчены основные направления становления самоакцептации. Установлено, что самоприятие девочек подросткового возраста зависит от влияния социально-психологических детерминант, в первую очередь от акцептирующих установок референтного окружения.

Daria Hoshovska. The sexual role peculiarities of self-acceptance of girls in their teens. The special features of self-acceptance of teenagers (girls), which are caused by the peculiarities of their sexual development, are discussed in the article. The main traits of the formation of their self-acceptance are outlined. It turned out that self-acceptance of young girls depends upon the influence of socio-psychological determinants and first of all upon the accepting aims of a company.